

شناسایی چالش‌های کسب و کارهای کارآفرینانه‌ی کشاورزی شهری در شهرستان زنجان با استفاده از نظریه‌ی مبنایی

کلثوم حمیدی^۱

دانشجوی دکتری رشته ترویج و آموزش کشاورزی دانشگاه زنجان، ایران

جعفر یعقوبی

دانشیار گروه ترویج، ارتباطات و توسعه روستایی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه زنجان، ایران

محسن احدنژاد روشتی

دانشیار گروه جغرافیا، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه زنجان، ایران

چکیده

با گسترش شهرنشینی و در پی آن افزایش جمعیت بیکار، انجام فعالیت‌های کشاورزی در داخل و پیرامون مناطق شهری طیف وسیعی از فرصت‌های کسب و کار را پیش روی شهرنشینان به ویژه جوانان و فارغ التحصیلان دانشگاهی به خصوص در کشورهای در حال توسعه و کم درآمد قرار می‌دهد. توسعه‌ی کسب و کارهای کشاورزی شهری همچون کسب و کارهای سایر بخش‌های اقتصادی همواره با مشکلات و موانعی روبروست. پژوهش حاضر با هدف شناسایی چالش‌های کسب و کارهای کارآفرینانه‌ی کشاورزی شهری انجام گرفته است. رویکرد این پژوهش، کیفی و به روش نظریه‌ی مبنایی یا داده بنیان می‌باشد، که در آن برای گردآوری اطلاعات مورد نیاز از مصاحبه‌ی نیمه ساختارمند با ۲۳ نفر از صاحبان کسب و کارها و کارآفرینان در زمینه‌های مختلف کشاورزی در شهرستان زنجان استفاده شده است. با تحلیل متن مصاحبه‌ها، طی کدگذاری باز تعداد ۱۱۶ گزاره مفهومی در ارتباط با هدف تحقیق استخراج شد. این مفاهیم، طی کدگذاری محوری، در قالب ۲۲ خرده مقوله و سپس طی کدگذاری انتخابی در ۷ مقوله‌ی کلی دسته‌بندی شدند. طبق این دسته‌بندی مهم‌ترین چالش‌های توسعه‌ی کسب و کارهای کشاورزی شهری شامل چالش‌های اقتصادی، مکانی - اقلیمی، قانونی - نهادی، دانشی - آموزشی، تکنولوژی، فرهنگی - اجتماعی و چالش‌های دسترسی به بازار و سودآوری کسب و کار می‌باشند.

واژه‌های کلیدی: کسب و کار، کشاورزی شهری، کارآفرینی، اشتغال، شهرستان زنجان

^۱نویسنده مسئول: kolsoum.hamidi@znu.ac.ir

مقدمه

کشاورزی یکی از بخش‌های مهم اقتصادی کشورهای جهان است که کارکردهای مختلفی دارد. کشاورزی یک منبع مهم کسب و کار و فعالیت تجاری است که همواره بخش بزرگی از نیروی کار را به خود جذب می‌کند. (Tindeche et al., 2014). اگرچه سهم کشاورزی در تولید ناخالص ملی^۱ کم است، اما نقش قابل توجهی در ایجاد اشتغال و کاهش فقر به ویژه در کشورهای درحال توسعه دارد. در حال حاضر امرار معاش بسیاری از فقراى جهان، وابسته به کشاورزی است (Poulsen et al., 2015).

توسعه‌ی شهرها و افزایش جمعیت شهری پدیده‌ای جهانی است. به گزارش سازمان ملل متحد در سال ۲۰۱۸، حدود ۵۵ درصد از جمعیت جهان در شهرها زندگی می‌کنند؛ و پیش-بینی می‌شود تا سال ۲۰۵۰، ۶۸ درصد جمعیت جهان شهرنشین باشند (UN, 2018). شهرها موتور اقتصادی و توسعه‌ای ملت‌ها و نقطه امید میلیون‌ها مهاجر روستایی برای فرار از فقر، گرسنگی و نزاع هستند. به گزارش سازمان بهداشت جهانی^۲ رشد مناطق شهری در کشورهای کم درآمد چهار برابر سریع‌تر از کشورهایی با درآمد بالا است. از پیامدهای منفی رشد سریع شهرنشینی، افزایش فقرای شهری و زاغه-نشینی است (Simopoulos, 2011)؛ قشری که به خاطر درآمد ناکافی و قدرت خرید پایین، حتی در تأمین غذای خود با مشکل روبروست (حیدری چپانه و همکاران، ۱۳۹۹).

برای مقابله با چالش‌های شهرنشینی، انجام فعالیت‌های کشاورزی شهری در بسیاری از کشورهای جهان اعم از پیشرفته و در حال توسعه از اوایل دهه ۱۹۷۰ در اشکال مختلف مورد توجه قرار گرفته است (Indraprahasta & Agustina, 2016)؛ چرا که ضمن بهبود دسترسی شهرنشینان به غذای سالم، موجب ارتقای انسجام اجتماعی، بهبود اقتصاد شهری و احیای جوامع کم درآمد، امکان استفاده مولد از زمین‌های شهری، ایجاد فرصت‌هایی برای فعالیت‌های فیزیکی و بازسازی و زیباسازی محله‌ها می‌شود (حمیدی و یعقوبی، ۱۳۹۵).

کشاورزی شهری را می‌توان به عنوان پرورش محصولات زراعی و دامی توسط خانوارهای شهری در مقیاس‌های کوچک در داخل شهر در مکان‌هایی مثل اراضی خالی سطح شهر، کنار

خیابان، باغچه‌ها و بالکن‌ها و کانتینرها برای خودمصرفی یا برای فروش در بازارهای محله‌ای و یا در مقیاس‌های بزرگ‌تر و تجاری در حاشیه‌ی شهر تعریف کرد (Poulsen et al., 2015). رشد فقر، گرسنگی و کمبود فرصت‌های شغلی از یک سو و وجود فرصت‌های ویژه در شهر از جمله افزایش تقاضا برای غذا، نزدیکی به بازارها و دسترسی به منابع ارزان مانند ضایعات ارگانیک شهری و پساب‌ها، توسعه‌ی سیستم‌های متنوع تولید کشاورزی را در طیف وسیعی از فعالیت‌ها از سطح خانوار تا سطح تجاری در داخل و پیرامون شهرها برانگیخته است. به طوری که در حال حاضر، علیرغم حمایت‌های محدود و موانع دیگر، دهها میلیون دلار محصول با ارزش از طریق کشاورزی در شهرها تولید می‌شود (Oyegbami and Lawal, 2018).

تنوع سیستم‌های تولید کشاورزی در داخل و پیرامون شهر بازتابی از شرایط فرهنگی، اقتصادی، سیاسی، جغرافیایی و اقلیمی مناطقی است که این سیستم‌ها وجود دارند (Nzimande, 2013). در کشورهای توسعه‌یافته، کشاورزی در شهر به صورت تولید مواد غذایی در فضاهای متعلق به منازل مسکونی (حیات خلوت، بالکن، پشت بام)، باغ‌های جمعی و مشارکتی در فضاهای آزاد عمومی، کسب و کارهای کارآفرینانه و بازار محور کشاورزی شهری و کاربری‌های رسمی زمین توسط دولت نمود پیدا می‌کند. در کشورهای در حال توسعه، علاوه بر تولید مواد غذایی در منازل مسکونی، باغ‌های غیررسمی و کشت در زمین‌های حاشیه‌ای (مثل کنار جاده، مسیر راه آهن، کنار رودخانه) و مزارع شهری در مقیاس کم رایج است. در این کشورها باغ‌های جمعی هم به صورت محدود وجود دارد (Indraprahasta, & Agustina, 2016). اگرچه اینگونه فعالیت‌ها در مساحت قابل توجهی از شهرها اعم از داخل و حاشیه‌ی شهر انجام می‌شود، اما به لحاظ تجاری، فعالیت کشاورزی در حاشیه‌ی شهر از اهمیت بالاتری برخوردار است (Polling et al., 2017).

اخیراً ظهور کارآفرینان موفق در حوزه‌ی کشاورزی شهری، باعث گرایش و علاقمندی سایر شهروندان به فعالیت‌های کشاورزی مشابه شده است. این علاقمندی حوزه‌ی جدیدی برای مناظرات و گفت‌وگوها در محافل علمی، پژوهشی، سیاسی و اقتصادی باز کرده است و امروزه کشاورزی شهری به طور فزاینده‌ای از سوی سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان، کارآفرینان و ذی‌نفعان محلی و جهانی به لحاظ مدل‌های کسب و کار جدید و کارآفرینانه مورد توجه قرار گرفته است (Specht et al.,

1 Gross Domestic Product (GDP)

2 World Health Organization

آماري اروپا نیز هزینه‌های سرمایه‌گذاری به عنوان مهم‌ترین مانع و منابع آب و انرژی به عنوان کم اهمیت‌ترین مانع بیان شدند. همچنین برای بیش از ۱۰ درصد از کل شرکت‌کنندگان در این مطالعه، یافتن مکان مناسب، موضوعی بود که ممکن است بازتابی از اهداف مشترک برای استقرار آکوپونیک در محیط شهری باشد، جایی که مقررات پیچیده بوده و به دست آوردن زمین مناسب دشوار است. نتایج مقایسه‌ی این دو نظرسنجی نشان داد متداول‌ترین چالش‌ها مربوط به مراحل اولیه و فاز راه‌اندازی پروژه است. (Brewer (2019 نیز در سائوکارلوس برزیل نشان داد، مهم‌ترین موانع توسعه‌ی آکوپونیک در شهر، فقدان منابع مالی اولیه و زمان برای ساخت این سیستم می‌باشد.

نتایج مطالعه‌ی (Rezaee et al. (2018 در زمینه‌ی موانع توسعه‌ی کسب و کارهای کارآفرینانه کشاورزی در مراکز رشد نشان داد که پنج مانع اصلی پیش روی این کسب و کارها شامل موانع دانشی- مهارتی، ساختاری- قانونی، محیط کاری- تولیدی، محدودیت‌های حمایتی- تسهیلاتی و مدیریتی- مالی است. بررسی‌های (Musa et al. (2020 نیز در برونی دارالسلام نشان داد، عمده‌ترین مشکلات پیش روی کارآفرینان کشاورزی، عدم دسترسی به منابع مالی، نبود زیرساخت‌ها و فناوری است. مطالعه‌ی (Raghuvanshi et al. (2017 نشان داد، مهم‌ترین عوامل بازدارنده‌ی کارآفرینی زنان شامل فقدان آموزش، تجربه و فرصت‌های آموزشی، تحرک مکانی و عدم حمایت خانواده، عدم حمایت نهادی، عدم مدیریت کارآفرینانه و سختی دسترسی به منابع مالی است. در بررسی‌های (Castillo et al. (2013 در شیکاگو، مشخص شد، نبود ضوابط و روند قانونی مشخص و شفاف برای فعالیت‌های کشاورزی شهری عمده‌ترین مانع توسعه‌ی این فعالیت‌هاست. در نتیجه اغلب فعالیت‌ها و کسب و کارهای کشاورزی شهری بدون مجوز می‌باشند. مطالعه‌ی (Pourjavid et al. (2013 نیز در تحلیل موانع پیش روی توسعه‌ی فعالیت‌های کشاورزی شهری در شهر تهران نشان دادند که هزینه‌های اولیه بالا، ضعف دانشی در بین مدیران و مسئولان مهم‌ترین موانع می‌باشد. همچنین نتایج این تحقیق نشان داد که ۷ عامل آموزشی- تحقیقی، زیرساختی، حمایتی، قوانین و سیاست‌گذاری، فنی،

(2016). آنچه مسلم است، در مسیر توسعه‌ی هر پدیده‌ی جدیدی عواملی وجود دارند، که نقش بازدارنده دارند. کسب و کارهای کارآفرینانه‌ی کشاورزی شهری هم از این قضیه مستثنی نبوده و همواره با موانع و چالش‌های متعددی روبرو هستند؛ که شناسایی آنها از جمله اقدامات اولیه در مرتفع نمودن آنها می‌باشد.

مطالعات چندانی در زمینه چالش‌های کسب و کارهای کشاورزی شهری مشاهده نشد ولی مطالعاتی در زمینه‌ی چالش‌ها و موانع توسعه کسب و کارهای کشاورزی اعم از کارآفرینانه و غیرکارآفرینانه انجام گرفته است. مطالعه‌ی حمیدی و یعقوبی (۱۳۹۷)، در زمینه‌ی موانع توسعه‌ی فعالیت‌های کشاورزی شهری اعم از خودمصرفی و بازار محور از دیدگاه کارشناسان ترویج سازمان جهاد کشاورزی استان زنجان نشان داد، به ترتیب فقدان پشتیبانی قانونی، مالی و آموزشی، ضعف دانش و مهارت کشاورزی و فقدان دوره‌های آموزشی، شیوع آفات و بیماری‌ها و مزاحمت‌های حیوانات خانگی، فقدان تعامل نهادهای مرتبط با کشاورزی با یکدیگر و شهروندان، کمبود زمین و آب مناسب کشاورزی در شهر، تمایل به آپارتمان‌سازی از جمله مهم‌ترین موانع پیش روی این فعالیت‌ها می‌باشند. نادری و همکاران (۱۳۹۶)، در مطالعه‌ی در شهرستان کرمانشاه نشان دادند که به ترتیب پنج مانع مربوط به بازار، فضا و بستر کارآفرینی، تولید، اداری و عوامل طبیعی مهم‌ترین موانع توسعه‌ی کسب و کارهای کارآفرینانه‌ی کشاورزی هستند. امیدی و همکاران (۱۳۹۵)، نیز در مطالعه‌ی در ایلام نشان دادند، به ترتیب عوامل اداری، حقوقی و قانونی، مالی و اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و عوامل مهارتی و آموزشی مهم‌ترین موانع توسعه‌ی کارآفرینی کشاورزی هستند.

(Turnsek et al. (2020 دو نظرسنجی جداگانه، یکی در فرانسه و یکی در سطح اروپا در ارتباط با چالش‌های پیش روی فعالیت‌های آکوپونیک در شهر انجام دادند، پاسخ دهندگان فرانسوی به ترتیب هزینه‌های سرمایه‌گذاری را به عنوان اصلی‌ترین مشکل، سپس کسب تجربه و توسعه‌ی تیمی، محدودیت‌های قانونی، عدم وجود نیروی کار ماهر و رقابت قیمتی در بازار بیان کردند. از نظر پاسخ‌دهندگان در نمونه‌ی

مالی- اقتصادی و عامل فرهنگی حدود ۶۸ درصد از چالش‌های پیش روی توسعه‌ی فعالیتهای کشاورزی شهری را تبیین می‌کنند.

مرور پیشینه‌ی تحقیق نشان می‌دهد، اگرچه مطالعات متعدد داخلی و خارجی در زمینه چالش‌های پیش روی رشد و توسعه‌ی کسب و کارهای کشاورزی انجام شده است. اما مطالعاتی که در آن مشخصاً به بحث چالش‌های توسعه‌ی کسب و کارهای کارآفرینانه کشاورزی شهری پرداخته شده باشد، بسیار محدود و پراکنده می‌باشند. لذا جمع‌بندی نتایج این مطالعات لزوم انجام یک مطالعه اکتشافی را در این زمینه نشان می‌دهد.

شهرستان زنجان به علت برخورداری از موقعیت جغرافیایی ویژه، اقلیم متنوع و اراضی مستعد، پتانسیل بالایی برای تولید انواع محصولات مختلف کشاورزی و درآمدزایی دارد. طبق نتایج آخرین سرشماری نفوس و مسکن، از ۵۲۱۳۰۲ نفر جمعیت کل شهرستان زنجان، حدود ۴۳۳۴۷۵ نفر (۸۳ درصد) در مناطق شهری ساکن هستند (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۷). به گزارش سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان زنجان، در سال ۱۳۹۸ در شهرستان زنجان ۲۵۷۴ نفر در کاربایی‌ها ثبت نام کرده‌اند که حدود ۶۰ درصد (۱۵۴۰ نفر) از این متقاضیان در بازه‌ی سنی ۲۵-۳۴ سال و حدود ۴۷ درصد از آنان (۱۲۱۵ نفر) تحصیلات لیسانس به بالا داشته‌اند؛ که تنها ۴۲۵ نفر آنان (۱۶/۵ درصد) جذب شده‌اند (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان زنجان، ۱۳۹۹). با توجه به اهمیت مسئله‌ی اشتغال، در جامعه‌ای که روز به روز بر تعداد شهرنشینان و تعداد بیکاران آن افزوده می‌شود؛ کشاورزی شهری، راهبردی است که طیف وسیعی از فرصت‌های اشتغال و کسب و کارهای کارآفرینانه را به ویژه برای جوانان و فارغ التحصیلان دانشگاهی جویای کار ارائه می‌دهد.

باتوجه به پتانسیل‌های کشاورزی شهری در شهرستان زنجان، و از طرفی با توجه به اینکه مطالعه‌ای در زمینه چالش‌ها و موانع توسعه‌ی کسب و کارهای کارآفرینانه‌ی کشاورزی شهری در این شهرستان انجام نشده است؛ در این تحقیق، تلاش شد طی یک مطالعه‌ی اکتشافی و با مشارکت‌جویی از صاحبان کسب و کارهای کشاورزی به ویژه کارآفرینان و تولیدکنندگان نمونه در زمینه‌های مختلف کشاورزی، به این مقوله پرداخته شود. نتایج به دست آمده از این تحقیق می‌تواند مورد

استفاده‌ی مسئولین مربوطه در جهت هموار کردن مسیر اشتغال و کارآفرینی در حوزه‌ی کشاورزی شهری قرار بگیرد.

اهداف تحقیق

این تحقیق با هدف کلی شناسایی چالش‌های توسعه‌ی کسب و کارهای کشاورزی شهری کارآفرینانه انجام شده است. برای تحقق این هدف، از دیدگاه صاحبان کسب و کارها و کارآفرینان در زمینه‌های مختلف کشاورزی در شهرستان زنجان استفاده شده است.

روش تحقیق

رویکرد کلی این تحقیق، کیفی و به روش نظریه‌ی مبنایی است. نظریه‌ی مبنایی هم یک رویکرد فلسفی و هم یک روش-شناسی برای تحلیل داده‌ها است که بر کشف و تدوین تئوری از طریق مشارکت مستقیم با داده‌ها تمرکز دارد. این روش، جهت‌گیری استقرایی به تحقیق دارد که به موجب آن محقق تمامی داده‌های موجود را در نظر گرفته و داده‌ها را در مجموعه‌ای از طبقات طبقه‌بندی می‌کند. این تحلیل شامل یک فرایند مقایسه‌ی مداوم است که در هر مرحله از فرایند تحقیق، داده‌های به دست آمده با یکدیگر و با اهداف تحقیق مقایسه شده و در طبقاتی تلخیص و در نهایت منجر به شکل-گیری یک تئوری می‌شوند (Treem & Browning, 2017).

در این تحقیق، هدف از کاربرد نظریه‌ی مبنایی ارائه یک نظریه نبود، بلکه هدف اصلی به کارگیری یک روش تحلیل بود که به کدگذاری و دسته‌بندی اطلاعات می‌پردازد (Corbin, J., & Cisneros-Puebla, 2007). بنابراین فن اصلی برای تجزیه و تحلیل داده‌ها در این روش کدگذاری است که طی فرایند سه مرحله‌ای ۱. کدگذاری باز ۲. کدگذاری محوری ۳. کدگذاری انتخابی صورت می‌گیرد. در این فرایند سه مرحله‌ای به مضامین اولیه داده‌ها عنوان‌هایی داده می‌شود و سپس از دل آن‌ها مفاهیم و مقولات استخراج می‌شوند و سرانجام از ارتباط این مقولات، مدل مورد نظر برای توضیح پدیده‌ی مورد مطالعه ترسیم می‌شود.

جامعه‌ی آماری پژوهش شامل صاحبان کسب و کارها و کارآفرینان حوزه‌ی کشاورزی شهری در شهرستان زنجان بودند. افرادی که مورد مصاحبه قرار گرفتند، هریک نماینده‌ی یک قشر از کشاورزان شهری در زمینه‌های مختلف کشاورزی بودند که چالش‌های کسب و کار خود را بیان کردند. انتخاب

وارد نشود و پس از آن پژوهشگر تصمیم می‌گیرد که به مرحله‌ی جمع‌آوری اطلاعات خاتمه دهد (رنجبر و همکاران، ۱۳۹۱). تعداد نمونه‌ها در مجموع در مراحل مختلف انجام تحقیق تا رسیدن به مرحله‌ی اشباع نظری به ۲۳ نفر رسید. گردآوری داده‌ها از طریق مصاحبه‌ی انفرادی عمیق صورت گرفت. مصاحبه‌ها به صورت نیمه ساختارمند، با پرسش‌های کلی و ساده شروع و به سمت پرسش‌های جزئی‌تر پیش رفت. هر مصاحبه به طور متوسط ۸۰ دقیقه به طول انجامید و تمام مصاحبه‌ها ضبط و دست‌نویس شد و به تأیید مصاحبه شونده‌گان رسید. به لحاظ جنسیتی، ۱۴ نفر از مصاحبه شونده‌گان مرد و ۹ نفر زن بودند، میانگین سنی افراد ۳۹/۴۶ سال بوده است. مشخصات کلی مصاحبه شونده‌گان در جدول ۱ ارائه شده است. لازم به توضیح اینکه با توجه به تعریفی که از کشاورزی شهری ذکر شد (Poulsen et al., 2015)، یکی از معیارهای انتخاب مصاحبه شونده‌گان، شهرنشین بودن آنها بوده است.

افراد در این تحقیق، به روش نمونه‌گیری هدفمند انجام گرفت. به این صورت که افراد مورد مصاحبه با توجه به هدف و سؤال ویژه‌ی پژوهش، انتخاب شدند، به طوری که همگی از افراد مجرب و نوآور در حوزه‌ی خود بوده و نمونه‌های خوبی از نظر تولید اطلاعات برای پاسخ به سوال پژوهش بودند. تلاش برای دسترسی به فعالان و کارآفرینان حوزه کشاورزی شهری با مراجعه به نهادهای مختلف از جمله سازمان جهاد کشاورزی زنجان، سازمان نظام مهندسی کشاورزی و منابع طبیعی زنجان، اداره‌ی کل تعاون، کار و رفاه اجتماعی زنجان، سازمان صنعت، معدن و تجارت زنجان، بنیاد ملی نخبگان زنجان آغاز شد؛ در ادامه با استفاده از تکنیک گلوله برفی افراد مورد نظر شناسایی و انتخاب شدند. در تعیین حجم نمونه‌ها از تکنیک اشباع نظری استفاده شد. به عبارتی انتخاب نمونه‌ها تا مرحله‌ی اشباع نظری ادامه یافت. منظور از مرحله‌ی اشباع، زمانی است که داده‌ی بیشتری که بتواند موجب توسعه، تعدیل، بزرگتر شدن یا اضافه شدن به تئوری موجود گردد، به پژوهش

جدول ۱- مشخصات کلی مصاحبه شونده‌گان

ردیف	زمینه کسب و کار کشاورزی	تعداد (نفر)	جنسیت	سابقه فعالیت (سال)
۱	پرورش زالو	۲	زن	۷
۲	پرورش قارچ	۳	مرد	۱۰ <
۳	پرورش قارچ	۱	زن	۱۰ <
۴	پرورش ماهیان زینتی	۲	مرد	۷
۵	پرورش کاکتوس و سایر گیاهان زینتی	۲	مرد	۱۰ <
۶	پرورش کاکتوس و ساخت تراریوم	۱	زن	۵
۷	آکواریوم (گلخانه-پرورش ماهی-بلدرچین)	۱	زن	۱۰ <
۸	زنبورداری*	۳	مرد	۱۰ <
۹	زنبورداری	۲	زن	۸
۱۰	زعفران و گیاهان دارویی	۲	مرد	۱۰ <
۱۱	زعفران و گیاهان دارویی	۱	زن	۵
۱۲	پرورش کبک، بلدرچین و سایر طیور	۲	مرد	۵
۱۳	تولید ورمی کمپوست	۱	زن	۱۰ <
	جمع	۲۳		

* زنبورداری مجموعه‌ای از کسب و کارهای پرسود شامل پرورش زنبورعسل برای تولید عسل، ژل رویال، بره موم، گرده گل، زهر زنبور عسل می‌باشد. پرورش زنبورعسل در داخل شهر تا ۲۵ کلنی امکان پذیر است. بیشتر از آن به خارج شهر منتقل می‌شوند. یکی از معیارهای انتخاب زنبورداران در این تحقیق، شهری بودن آنها بوده است.

یافته‌های پژوهش

مفهومی، طی سلسله مراتب کدگذاری در قالب ۷ مقوله‌ی کلی چالش‌های اقتصادی، مکانی- اقلیمی، قانونی- نهادی، دانشی- آموزشی، تکنولوژی، فرهنگی- اجتماعی و چالش‌های دسترسی به بازار و سودآوری کسب و کار گروه‌بندی شدند. خلاصه‌ی نتایج فرایند سه مرحله‌ای کدگذاری داده‌های حاصل از این پژوهش در شکل ۱ آورده شده است.

با تحلیل محتوای متن مصاحبه‌ها طی فرایند سه مرحله‌ای کدگذاری در نظریه مبنایی، در مرحله کدگذاری باز تعداد ۱۱۶ گزاره‌ی مفهومی در ارتباط با چالش‌های پیش روی صاحبان کسب و کارهای کارآفرینانه‌ی کشاورزی شهری در شهرستان زنجان استخراج شد. سپس در مرحله‌ی کدگذاری محوری، مفاهیم استخراج شده در ۲۲ خرده‌مقوله دسته‌بندی شدند. در نهایت ساختار یکپارچه‌ی یافته‌ها با توجه به قرابت

شکل ۱- نتایج فرایند کدگذاری

۱- چالش‌های اقتصادی

سال تجربه‌ی زنبورداری داشته باشد.» به گفته‌ی تولید کننده- ی قارچ: «فرایند اخذ تسهیلات بانکی، بسیار سخت است، هزینه‌ی اضافی زیادی هم به متقاضی تحمیل می‌شود. کارشناسان بانک برخورد مناسبی با متقاضیان ندارند. از طرفی اغلب تسهیلات کشاورزی دوره‌ی تنفس در بازپرداخت ندارند. در نتیجه با توجه به اینکه فعالیت‌های کشاورزی گردش مالی چند ماهه دارند، بازپرداخت ماهانه اقساط وام مشکل ساز می- شود.» به نقل از پشتیبان زعفران و گیاهان دارویی: «یکی از ضوابط غیرمعقول بانک در اعطای تسهیلات به زعفران‌کاران، داشتن پروانه آب است، در حالیکه زعفران محصولی با نیاز آبی کم است، در کل دوره به یک بار آبیاری نیاز دارد. که با یک تانکر هم می‌توان آبرسانی کرد. مخصوصاً در زنجان که بیشتر مزارع زعفران خردمقیاس و زیر ۰/۵ هکتار هستند.»

۱-۳- شرایط نابسامان اقتصادی جامعه: بنا به گفته‌ی یکی از زنبورداران: «شرایط تورمی اقتصاد کشور موجب افزایش چند برابری قیمت مواد اولیه شده است. همچنین با افزایش قیمت

۱-۱- عدم دسترسی به منابع مالی کافی: به گفته‌ی پشتیبان پرورش قارچ: «تسهیلات مناسب و کم بهره اغلب به دست متقاضی واقعی نمی‌رسد. بخش زیادی از این تسهیلات نصیب افرادی می‌شود که با پارتی‌بازی و ارائه‌ی یک مدرک پرورش قارچ و یک فاکتور، پس از دریافت، آن را صرف کارهای غیرتولیدی می‌کنند.» همچنین به نقل از پشتیبان زعفران و گیاهان دارویی: «تسهیلات کم بهره بیشتر از اینکه به محصولات پرسود و کم ریسکی مثل زعفران و گیاهان دارویی تعلق گیرد به محصولات کم سود و پرریسک تعلق می‌گیرد.»

۱-۲- شرایط سخت و نامناسب اخذ تسهیلات بانکی: به گفته- ی پشتیبان زنبورداری: «نرخ بهره‌ی تسهیلات بانکی غیرواقعی است. یکی از بانک‌ها، وام ۱۶ درصدی به زنبوردارها می‌داد، اما بیش از ۲۰ درصد برایشان تمام می‌شد. زنبوردار باید حداقل ۵۰ درصد سود کند تا بتواند علاوه بر امرار معاش، اقساط وام را پرداخت کند، برای کسب چنین سودی باید حداقل دو سه

۲-۲- مشکلات خاص تولید در فضای درون شهری: به نقل از پشتیبان تولید قارچ: «پرورش قارچ اغلب در حاشیه‌ی شهر مستقر است، اما در داخل شهر هم سالن پرورش قارچ کم نیست، اما به خاطر مشکلاتی مثل نم پس دادن دیوار، صدای هواساز، بوی سم و اعتراض همسایه‌ها، تولید در داخل شهر محدود می‌شود.»

۲-۳- تغییرات اقلیم و کم آبی: به نقل از پشتیبان زنبورداری: «تغییرات اقلیم، خشکسالی، باد گرم، گرد و غبار روی عملکرد زنبورستان‌ها تأثیر می‌گذارد. در خشکسالی، به علت کاهش پوشش گیاهی و تضعیف مراتع و نبود شهد و گرده کافی برای تغذیه، زنبورها ضعیف می‌شوند، در نتیجه زنبورداران برای بقای زنبورها، آنها را با شکر تغذیه می‌کنند. در جایی مثل زنجان یک باور اشتباهی بین تولیدکنندگان وجود دارد اینکه عسل فقط باید طبیعی باشد؛ یک زنبوردار با چنین دیدگاهی در سال‌هایی که منابع طبیعی غنی وجود ندارد، اگر شغل جایگزین نداشته باشد در امرار معاش خود دچار مشکل می‌شود. زنبورداری اگر شغل اصلی فرد باشد ناچار است در چنین سال‌هایی عسل ساکارزی تولید کند؛ این اشتباه نیست، اشتباه آنجایی است که عسل ساکارزی به جای عسل طبیعی با قیمت بالا به مشتری فروخته شود.» به گفته‌ی گلخانه‌دار آکوپونیک: «یکی از محدودیت‌های پرورش ماهی در شهرستان زنجان، کمبود آب است. حتی مجوز تعدادی از واحدهای پرورش ماهی به خاطر مصرف زیاد آب باطل شده است.»

۳- چالش‌های قانونی - نهادی

۳-۱- پیچیده، زمان بر و پرهزینه بودن فرایند اخذ مجوز فعالیت: به نقل از پرورش دهنده‌ی زالو: «هفت سال برای مجوز تلاش کردم، روزی که مجوز را گرفتم خوشحال نبودم، در این مسیر طاقت‌فرسا انگیزه‌ام به شدت افت کرده بود. اگر این همه انرژی و توانایی‌ام را در مسیر دیگری صرف کرده بودم الان تلاشم به ثمر نشسته بود، اما الان تازه در نقطه شروع هستم. ضوابط، قوانین و بخشنامه‌های غیرمرتبط و غیرمعقول زیادی وجود دارد که باید اصلاح شود. برای گرفتن مجوز زالوپروزی به من گفتند باید واحدهی ملکی داشته باشید که کاربری صنعتی داشته و زون غذایی باشد! مگر زالو غذاست؟!»

سوخت هزینه‌ی ایاب ذهاب در کسب و کارهایی مثل زنبورداری که در خارج از شهر قرار دارند، افزایش یافته است. در حالیکه قیمت محصول متناسب با هزینه‌ها افزایش پیدا نکرده است. در نتیجه به تدریج زنبورداران ناچار به تعطیلی واحد تولیدی خود می‌شوند.» به نقل از پرورش دهنده‌ی ماهیان زینتی: «گرانی‌ها بر واردات گونه‌ها و ارقام جدید ماهی تأثیر گذاشته و موجب شده است به تکثیر گونه‌های موجود اکتفا شود. عده‌ای از همکاران ما سالن‌هایشان را تعطیل کردند، عده‌ای هم بخاطر شرایط مساعد تولید در عراق به اربیل مهاجرت کردند.»

۲- چالش‌های مکانی - اقلیمی

۲-۱- عدم دسترسی به فضای مناسب: به گفته‌ی تولیدکننده-ی ورمی کمپوست: «در شهر و پیرامون شهر زنجان فضاهای زیادی هست که می‌توان در آنها کسب و کار کشاورزی راه اندازی کرد. من بعد از ۱۴ سال هنوز با مشکل زمین مواجهم. بیشترین ضررهایی که در این مدت متحمل شدم از نداشتن مکان ثابت و مطمئن بوده است. بارها شکست خوردم و بی انگیزه شدم، اما به خاطر علاقه‌ام دوباره شروع کردم. بسیاری از نهادهای دولتی و خصوصی، فضاهای خالی دارند که سال‌ها بدون استفاده مانده است. اما وقتی برای اجاره محل به این سازمان‌ها مراجعه می‌کردم، یا جواب رد می‌شنیدم یا بنا به بهانه‌های نامعقولی در مدت کوتاهی باید مکان را تخلیه می‌کردم. حتی خودم زمین خریدم، اما محیط زیست به خاطر ضوابط غیرمرتبطی که باید اصلاح شوند، اجازه‌ی فعالیت نداد.» همچنین به نقل از پرورش دهنده‌ی بلدرچین و کبک: «سازمان‌ها و موسسات، فضاهای بدون استفاده‌ی زیادی دارند. برای پیدا کردن مکان مناسب برای کسب و کارم، به هر ارگانی که فکر کنید رفتم، اما مساعدت نمی‌شود. سالن‌های شخصی هم به خاطر اجاره‌بهای بالا مقرون به صرفه نیستند.» به نقل از گلخانه‌دار آکوپونیک: «یکی از مشکلات پیش روی کارآفرینان کشاورزی، نبود بانک اطلاعاتی زمین در سازمان‌های متولی زمین است. این امر باعث سردرگمی و اتلاف وقت آنان در پیدا کردن زمین مناسب می‌شود.»

همچنین به نقل از پرورش دهنده‌ی قارچ: «فرایند گرفتن مجوز خیلی سخت است، فقط تمدید مجوز سه ماه طول می‌کشد، و به خاطر آن یک دوره تولید سالن قارچ تعطیل می‌شود». پرورش دهنده ماهیان زینتی نیز گفت: «خیلی‌ها به خاطر دردسر گرفتن مجوز و تمدید آن، ترجیح می‌دهند بدون مجوز کار کنند و مشکلی هم ندارند. گرفتن مجوز برای سالن زیر ۵۰ متر که نیاز به تأییدیه دامپزشکی و محیط زیست هم نداشت ۴ ماه طول کشید. فرایند اخذ مجوز برای سالن‌های بزرگتر به مراتب زمان‌برتر و هزینه‌برتر است.»

۲-۳- عدم ارتباط حمایتی مراکز علمی و ارگان‌های دولتی با صاحبان ایده و کسب و کار: به نقل از پشتیبان زنبورداری: «من بیش از ۱۰ سال اینجا فعالیت دارم. نه از جهاد کشاورزی نه از اداره تعاون یک بار نپرسیدند چکار می‌کنید؟ اوضاع زنبورداری چطور است؟ چه مشکلاتی دارید؟ فقط یک بار در سال جهاد کشاورزی برای آمار تماس می‌گیرد.» به گفته‌ی پرورش‌دهنده کبک و بلدرچین: «از دانشگاه سوله‌ای گرفتم، ظرف مدت چند ماه که تازه می‌خواستم به سود برسم گفتند باید سوله را تخلیه کنی، رئیس دانشگاه هم کاری برایم انجام نداد. با کلی ضرر تخلیه کردم. گروه هم از هم پاشید»

۳-۳- جو نامناسب نهادها و بروز رفتارهای سمی از سوی کارکنان دولتی و قشر دانشگاهی: به نقل از پشتیبان زعفران: «متأسفانه پارتی‌بازی، باندبازی، تنگ‌نظری و حسادت، زیرآب زنی و تخریب شخصیتی یک امر رایج در ادارات و سازمان‌های دولتی است. بحث مافیای و انحصارطلبی و ادعای کاذب در بین اعضای هیئت علمی در گروه‌های مختلف آموزشی دانشگاه‌ها بیداد می‌کند. چنین جوی، اساتید بی حاشیه و خیره را هم فراری می‌دهد.» پرورش‌دهنده کبک و بلدرچین هم گفت: «متأسفانه فضای ادارات دولتی حتی فضای علمی دانشگاه، پر است از افرادی که تا می‌بینند یک نفر کسب و کاری راه اندازی کرده است؛ وقتی برای کاری به آنها مراجعه می‌کند، از روی حسادت و تنگ‌نظری در صدد مانع تراشی و سنگ‌اندازی بر می‌آیند. بسیاری از مسئولین و کارشناسان ادارات دولتی و حتی دانشگاهی اصلاً نمی‌خواهند با ارباب رجوع روبرو شوند، چه رسد بخواهند کاری انجام دهند. علاوه بر ضرر مالی، آسیب روانی این برخوردها سال‌ها ترمیم پیدا نمی‌کند. چقدر در این مسیر تحقیر شدم. الان به گونه‌ای است، وقتی برای کاری به دانشگاه می‌روم، ناخودآگاه حالت تهاجمی پیدا می‌کنم.»

۳-۴- وجود ضعف در تشکلهای تولیدکنندگان: به نقل از پرورش دهنده‌ی قارچ: «اغلب کسب و کارهای کشاورزی خرد و متوسط اتحادیه و انجمنی ندارند، در صورت تشکیل هم به خاطر عدم حمایت بخش دولتی، عدم هماهنگی اعضا، تک-روی و زیرآب زنی‌ها متلاشی می‌شوند.» به نقل از پشتیبان زنبورداری: «اتحادیه در عمل، کاری برای زنبورداران انجام نمی‌دهد. اعضای هیئت مدیره‌ی اتحادیه از زنبورداران عمده‌کار و موفق‌تری تشکیل شده است که زمان کافی برای پرداختن به امور زنبورداران ندارند. این افراد باید در نقش مشاور اتحادیه باشند، و امور اتحادیه به افرادی سپرده شود که علاوه بر اینکه در زمینه‌ی فنی و امور اداری باسواد و با تجربه هستند، وقت آزاد برای پرداختن به امور زنبورداران داشته باشند.»

۴- چالش‌های دانشی - آموزشی

۱-۴- ضعف دانش فنی و مدیریتی تولیدکنندگان: به گفته‌ی پشتیبان تولید قارچ: «بسیاری از افراد در ابتدا فکر می‌کنند پرورش قارچ کار ساده‌ای است، با همین ذهنیت و صرفاً با شرکت در کلاس تئوری و گرفتن مدرک وارد کار می‌شوند. در فرایند کار با مشکلات عدیده‌ی روبرو می‌شوند و توصیه‌های مشاورین را هم جدی نگرفته و با ضرر تولید را متوقف می‌کنند.» به نقل از پرورش دهنده‌ی ماهیان زینتی: «در زمینه‌ی پرورش ماهیان زینتی نه تنها در زنجان بلکه در سطح کشور متخصص و مرجع معتبر وجود ندارد. تنها مرجع فنی ما سایت‌های خارجی است که آن هم فقط تا حدی مشکلات فنی ما را برطرف می‌کنند.»

۲-۴- ضعف دانشی کارشناسان و مسئولین دولتی و به روز نبودن اطلاعات آنان و اقدامات ناشی از آن: بنا به گفته‌ی گلخانه‌دار آکوپونیک: «یکی از چالش‌های اصلی کسب و کارهای نو و کارآفرینانه، همین بدیع و نو بودن آنهاست. اطلاعات مسئولین و کارشناسان دست اندرکار در صدور مجوز باید به روز باشد. وقتی مسئولی نمی‌داند آکوپونیک چیست؟ وقتی آکوپونیک را یک سیستم تفننی و تفریحی تلقی می‌کند، وقتی نمی‌داند که در چنین شرایط بحران آبی رویکرد به سیستم‌هایی با نیاز آبی کم، یک ضرورت است نه تفنن، طبیعی است که در صدور مجوز مقاومت می‌کند. ۱۰ سال برای گرفتن یک مجوز، آن هم مجوز پایلوت، زمان زیادی است.» تولیدکننده‌ی ورمی کمپوست هم بیان کرد: «در فرایند اخذ مجوز مسئولین و کارشناسان مربوطه از سر ناآگاهی و

گرفتن آمار تولیدکننده‌ها آنرا در اختیار رقبا ما قرار می‌دهد و کم کم بازار ما را خراب می‌کند.»

۵- چالش‌های تکنولوژی

۵-۱- رویکردهای سنتی و خردمقیاس بودن واحدهای تولید: به نقل از پشتیبان تولید قارچ: «در زنجار واحدهای تولید قارچ به صورت سنتی اداره می‌شوند. حتی یک واحد صنعتی وجود ندارد. همچنین اغلب واحدهای تولید قارچ خردمقیاس هستند که این امر، میزان سوددهی را کاهش می‌دهد.»

۵-۲- افزایش ریسک تولید به خاطر نبود صنایع وابسته‌ی کشاورزی در استان: بنا به گفته‌ی پشتیبان تولید قارچ: «یکی از ریسک‌های تولید قارچ در زنجار نبود صنعت کمپوست-سازی است. کمپوست مورد نیاز قارچ‌کاران زنجار از استان-های دیگر وارد می‌شود، این امر، علاوه بر افزایش قیمت تمام شده، با افزایش ریسک آلودگی و نوسان دمای کمپوست؛ احتمال افت عملکرد کمپوست را هم افزایش می‌دهد. یکی دیگر از چالش‌های تولید قارچ در زنجار، نبود صنایع تبدیلی و تکمیلی این محصول است.»

به نقل از پشتیبان زعفران و گیاهان دارویی: «نبود تسهیلات کم بهره و امکانات برای توسعه‌ی صنایع فرآوری و بسته‌بندی محصولات یکی از چالش‌هایی است که در صورت مرتفع شدن آن، بازار فروش مساعدتر و پرسودتری برای محصولات مختلف کشاورزی به ویژه زعفران و گیاهان دارویی فراهم خواهد شد.»

۶- چالش‌های فرهنگی-اجتماعی

۶-۱- مسئله‌ی جنسیت و وجود جو مقاومتی نسبت به توانمندی و کارآفرینی زنان در سطح خانواده و جامعه: به گفته‌ی گلخانه‌دار آکواپونیک: «یک ذهنیت غلطی نسبت به توانمندی زنان در جامعه حاکم است که وقتی یک زن با داشتن طرحی بزرگ و نوآورانه برای گرفتن مجوز و تسهیلات به نهادهای مرتبط مراجعه می‌کند، با حالتی ناباورانه و نامطمئن گارد می‌گیرند. طوری شده است من هر اداره‌ای درخواستی داشته باشم، حتی‌الامکان کنار امضایم اسمم را نمی‌نویسم.» به نقل از پرورش دهنده‌ی کاکتوس: «یکی از مسائلی که مانع پیشرفت زنان می‌شود عدم حمایت خانواده

نداشتن دانش کافی نسبت به طرح ارائه شده، موانع بسیاری ایجاد می‌کنند، اینکه کارشناس محیط زیست نمی‌داند، ورمی-کمپوست نه تنها ضرری به محیط زیست نمی‌رساند، بلکه در راستای احیای محیط زیست است؛ یک فاجعه است.»

همچنین به نقل از پرورش دهنده‌ی زالو: «در فرایند اخذ مجوز به هر سازمان مرتبطی که رفتم، به ندرت فرد باسواد و به روز دیدم، حتی یکی از مسئولین به من گفت مگر زالو، آبی است؟! چقدر هزینه کردم، جزوه تهیه کردم، چقدر دفاعیه ارائه دادم، تا فقط به آنها بگویم، اصلاً زالو و زالوپرووری چیست؟»

۴-۳- ضعف برنامه‌های آموزشی کشاورزی: به نقل از پشتیبان تولید قارچ: «آموزش‌های جهاد کشاورزی کارایی ندارند، بیشتر برای رفع تکلیف، تهیه‌ی آمار و پر بار جلوه دادن گزارشات برگزار می‌شوند. آموزش‌ها فقط تئوری هستند. مسئولین برنامه‌ریزی آموزشی، بودجه‌ی آموزشی تخصیص داده شده را کامل صرف نمی‌کنند، واحد عملی آموزش‌ها را حذف می‌کنند، و می‌خواهند خیلی زود دوره‌ها جمع‌بندی شود. وقتی هم که مربیان مجرب که از بیرون سازمان برای آموزش‌ها در نظر گرفته می‌شود، زیر بار آموزش‌های تئوری و غیراستاندارد نمی‌روند، به راحتی حذف‌شان کرده و آموزش‌ها را به کارکنان بی تجربه خود می‌سپارند، آنها هم از روی اطلاعات کتابی و اینترنتی آموزش می‌دهند. فراگیران هم با همین اطلاعات ناقص کار تولید را شروع کرده و شکست می‌خورند.»

۴-۴- مسائل مربوط به پشتیبان‌های تولید: بنا به گفته‌ی پشتیبان زعفران: «سازمان جهاد کشاورزی با این تصور که برای فارغ‌التحصیلان کشاورزی اشتغال ایجاد می‌کند، از طرفی برای ایجاد فضای رقابتی بین پشتیبان‌ها، تعداد پشتیبان را در سطح استان افزایش داده است. پشتیبان تولید باید یک فردی باشد که چندین سال تجربه کاری در آن زمینه‌ی کشاورزی را داشته باشد. وقتی یک فرد بی تجربه که فقط از دانش تئوریک قدیمی برخوردار است. پشتیبان تولید می‌شود؛ چون تخصص لازم را ندارد نمی‌تواند مشاوره‌ی درستی به تولیدکنندگان بدهد در نتیجه، هم خود سرخورده می‌شود هم تولیدکنندگان متضرر می‌شوند. الان بیشتر پشتیبان‌های زعفران و گیاهان دارویی در استان تبدیل به دلال نهاده‌های کشاورزی شده‌اند. علاوه بر این جهاد کشاورزی نه تنها حمایتی نمی‌کند، بلکه با

است. من به دلیل تعصب همسر نمی‌توانم در نمایشگاه‌های کشوری و بین‌المللی شرکت کنم. این است که دایره ارتباطات و مشتریانم محدود به سطح محلی شده است.»

۶-۲- جو نامناسب فرهنگی و وجود باورهای غلط اجتماعی در زمینه‌ی کسب و کار و اثرات بازدارنده‌ی آن: به نقل از پرورش دهنده‌ی کبک و بلدرچین: «یک دیدگاه اشتباهی که در بین مردم نسبت به فارغ‌التحصیلان تحصیلات تکمیلی به ویژه دکتری وجود دارد، این است که این فارغ‌التحصیلان باید کار و سمت آنچنانی داشته باشد. دوستی داشتم مدرک دکتری داشت و وارد کار تولید شد، اطرافیانش آنقدر گفتند چرا با دکتری آمدی اینکارها را انجام می‌دهی؟، حس حقارت و بی‌ارزشی را به او القا کردند. در نتیجه از کار تولید خارج شد و کارمند حقوق بگیر یک موسسه خصوصی شد. یک دید اشتباه دیگری که در جامعه‌ی ما حاکم است، این است که کسب و کار آزاد، نو و کارآفرینانه را مساوی با دردرس و بدبختی می‌دانند. خانواده‌ها نه تنها حمایت نمی‌کنند؛ انگیزه و اعتماد به نفس فرد را هم می‌گیرند.» به نقل از یکی از زنبورداران: «اگر چه مشکلات زیادی پیش روی افراد برای راه‌اندازی و توسعه‌ی کسب و کارهای کشاورزی وجود دارد اما بخشی از این مشکلات به خود فرد بر می‌گردد. نداشتن پشتکار، عدم تحمل افراد نسبت به سختی‌های کار، بهانه‌جویی، اینکه گرانی است، امکانات نیست، بازار اینکار اشباع شده است، و حرفهایی از این دست، همگی مانع حرکت و تلاش افراد می‌شود.»

۷- چالش‌های دسترسی به بازار و سودآوری کسب و کار

۷-۱- مشکل بازاریابی و فروش: به گفته‌ی یکی از تولیدکنندگان قارچ: «اغلب تولیدکنندگان قارچ به خاطر نداشتن مهارت بازاریابی، ماندگاری پایین محصول و نداشتن سردخانه، همچنین به خاطر عدم استمرار در رساندن محصول به مشتری، محصول خود را به عامل پخش تحویل می‌دهند در نتیجه، بخشی از سود خود را از دست می‌دهند.» بنا به گفته‌ی پشتیبان زنبورداری: «فرآورده‌های زنبور عسل هیچ جایگاهی در بورس کالای کشور ندارد. ورود این فرآورده‌ها در بورس، گام بزرگی در بحث بازار فروش آن محسوب می‌شود. صادرات این محصولات هم که سختی‌ها و پیچیدگی‌های خود را دارد و در دست عده‌ای خاص است. در بازار داخل هم با گرانی‌ها و تورم روزافزون عسل رفته رفته از سبد خانوار حذف می‌شود.» به نقل از پرورش دهنده‌ی کاکتوس: «من اغلب در نمایشگاه-

های گل و گیاه شرکت می‌کردم. متأسفانه بازدیدکننده‌ها رفتارهایی نشان می‌دادند که موجب دلسردی‌ام می‌شد. گاهی با هدف تقلید و کپی‌کاری، بدون اجازه از طرح‌ها عکس می‌گرفتند، وقتی اعتراض می‌کردم، با لحن توهین‌آمیز طرح‌هایم را زیر سوال می‌بردند. مردم باید به این وسعت دید برسند که باید پول در جامعه بچرخد و به این درک برسند که برای کاری که در آن تجربه و مهارتی ندارند باید هزینه کنند.»

۷-۲- وجود انحصارطلبی در بازار محصولات کشاورزی:

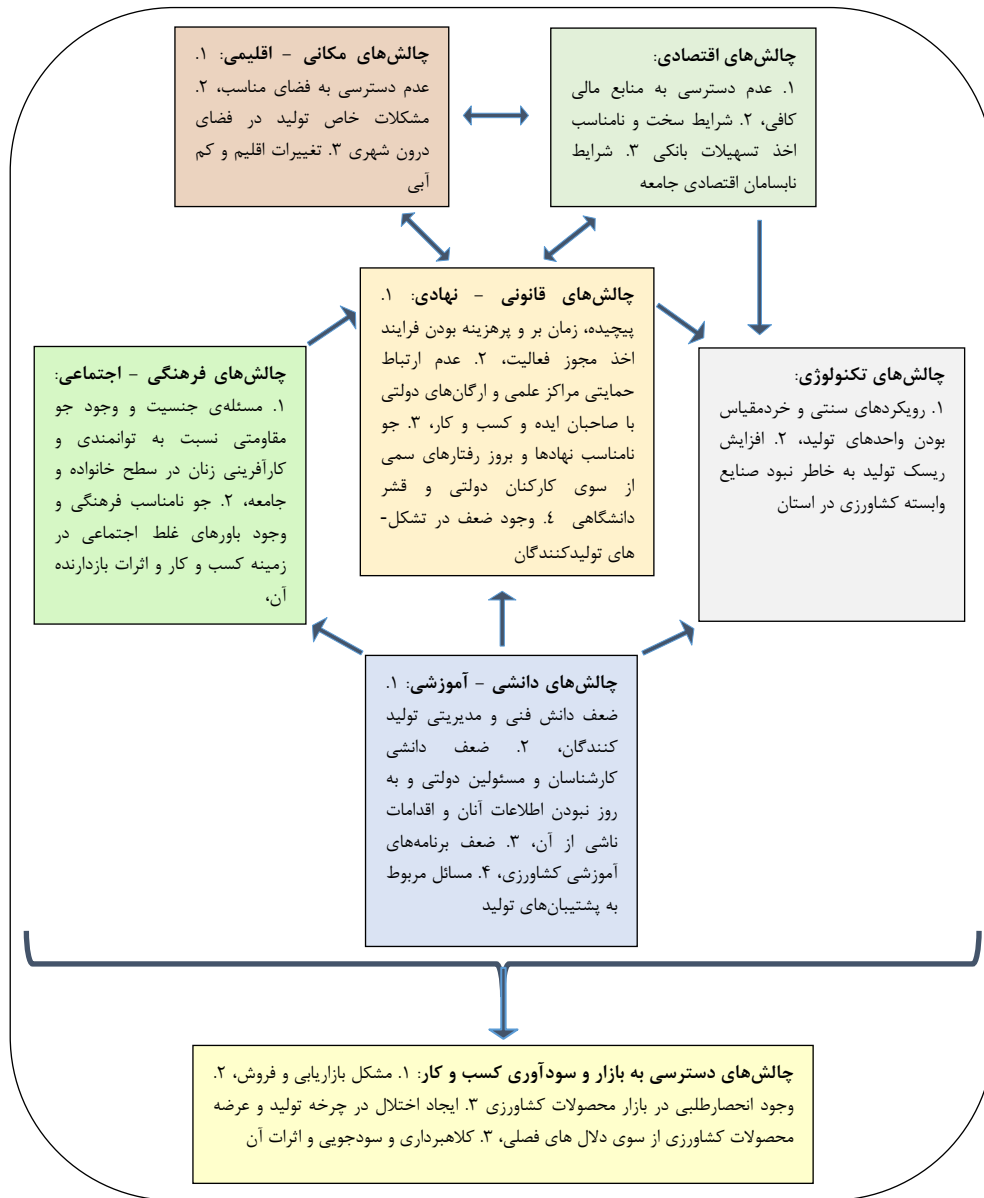
به گفته‌ی پشتیبان زعفران: «تا چند سال پیش استان‌های قطب تولید زعفران اجازه خروج پیاز مرغوب به سایر استان‌ها را نمی‌دادند الان هم هست منتها ما با تلاش‌های پیگیرانه الان خودمان تقریباً خودکفا شدیم و تولید می‌کنیم.» همچنین به نقل از یکی از زنبورداران: «زنبورداری فقط تولید عسل نیست، بلکه مجموعه‌ای از فرصت‌های شغلی پرسود است که پای مافیا را به هم به این حوزه باز کرده است. سال‌هاست یک عده‌ی معدودی امکان صادرات فرآورده‌های عسل را از بقیه گرفته‌اند. یکی از گران‌ترین فرآورده‌ها زهر زنبور است که معلوم نیست چه مافیایی پشت آن وجود دارد؛ که این محصول را با قیمت خیلی پایینی از ایران خارج کرده و در بازارهای جهانی هر گرم آن را ۱۰ تا ۱۵ برابر به فروش می‌رسانند.» به نقل از پرورش دهنده‌ی زالو: «واردات قاچاقی زالوهای صید شده از کشورهای همسایه، که اغلب استاندارد لازم را ندارند؛ و فروش آن به حدود یک چهارم قیمت، بازار تولیدکننده‌ی داخل را خراب می‌کند.»

۷-۳- ایجاد اختلال در چرخه تولید و عرضه محصولات کشاورزی از سوی دلال‌های فصلی: به گفته‌ی پشتیبان تولید زعفران: «بسیار اتفاق می‌افتد تولیدکننده‌های تازه‌کار، پیاز زعفران را از دلال‌های فصلی به قیمت پایین تهیه می‌کنند؛ شاید در سال‌های اول به چشم نیاید اما از سال‌های سوم به بعد که باید زعفران به حداکثر سوددهی برسد، به خاطر کهنه و آلوده بودن پیاز، متحمل خسارت زیادی می‌شوند.» یکی از زنبورداران هم گفت: «واسطه‌گری‌ها، بازار عسل را هم خراب کرده است. واسطه‌گرها، عسل تقلبی و عسل ساکارزی را به جای عسل طبیعی به چند برابر قیمت می‌فروشند. و موجبات بی‌اعتمادی به این صنعت را فراهم می‌کنند.»

۷-۴- کلاهبرداری و سودجویی و اثرات آن: به گفته‌ی پرورش دهنده زالو: «متأسفانه وقتی ایده‌ی کسب و کار جدید و کارآفرینانه‌ای مطرح می‌شود، پای سودجویان و کلاهبرداران

مسائل اخلاقی کار را رعایت نمی‌کنند، به خاطر اینکه عملکرد و سودشان افت نکند، وقتی محصول روی بستر وجود دارد اقدام به سمپاشی می‌کنند. هرچند ممکن است عده‌ای از روی ناآگاهی مرتکب این اشتباه شوند، اما برخی آگاهانه فقط بخاطر سودجویی سلامت مصرف کننده را به خطر می‌اندازند.» مدل مفهومی چالش‌های توسعه کسب و کارهای حوزه کشاورزی شهری در شهرستان زنجان نیز در شکل ۲ آورده شده است.

هم در آن باز می‌شود. مجموعه‌هایی که با تبلیغات کاذب و وسوسه کننده افراد جویای کار ولی ناآگاه را به دام انداخته و سود کلانی به جیب می‌زنند.» همچنین به نقل از تولید کننده‌ی ورمی کمپوست: «بسیار دیده شده است، افراد سودجو و کلاهبردار به طرح‌ها و ایده‌های نو دسترسی پیدا می‌کنند؛ در ظاهری موجه سعی در جلب نظر صاحب طرح می‌کنند، سپس با سرقت طرح و سوءاستفاده از آن، پول کلان به جیب می‌زنند. چند سال پیش یکی از این افراد، سیستم کسب و کار هرمی را در تولید ورمی کمپوست پیاده کرد، و کاملاً قانونی با بستن قرارداد کذایی از ناآگاهی افراد سوءاستفاده کرده و مبالغ هنگفتی کلاهبرداری کرد. این کلاهبرداری‌ها، بازار فروش تولیدکنندگان دیگر و دیدگاه عمومی نسبت به تولید ورمی کمپوست را هم خراب کرد.» یکی از تولیدکنندگان قارچ هم گفت: «برخی از تولیدکننده‌ها

شکل ۲- مدل‌سازی چالش‌های توسعه کسب و کارهای کارآفرینانه‌ی کشاورزی شهری

بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به نتایج تحلیل داده‌های به دست آمده در این تحقیق و مدل حاصل از این نتایج (شکل ۲)، می‌توان گفت صاحبان کسب و کار، صاحبان ایده و کارآفرینان در زمینه‌های مختلف کشاورزی شهری همواره با سلسله‌مراتبی از چالش‌های به هم پیوسته برای آغاز و توسعه‌ی کسب و کارشان روبرو بوده و هستند. از نظر افراد مورد مصاحبه، چالش‌های اقتصادی و چالش‌های مکانی - اقلیمی مهمترین و اولین مشکلات در آغاز و توسعه‌ی هر گونه کسب و کار کشاورزی شهری است. منظور

از چالش‌های اقتصادی، علاوه بر عدم دسترسی آنان به منابع مالی و شرایط سخت و نامناسب اخذ تسهیلات بانکی، شرایط اقتصادی حاکم بر جامعه، تحریم و گرانی‌های موجود می‌باشد که به شدت کسب و کارها را در تمام زمینه‌های اقتصادی از جمله کشاورزی به چالش کشیده و موجب افت عملکرد یا تعطیلی آنها شده است این یافته‌ها با نتایج پژوهش‌های (حمیدی و یعقوبی، ۱۳۹۷، نادری و همکاران، ۱۳۹۶، امید و همکاران، ۱۳۹۵) و (Musa et al., 2020, Turnsek et al., 2020, Brewer, 2019, Rezaee et al., 2018, Raghuvanshi

نهادهای دولتی بیشتر به خاطر تکمیل آمار و گزارش خود با صاحبان کسب و کار در ارتباطند. همچنین وجود یک جو نامناسب در نهادها و بروز رفتار سمی از سوی کارکنان دولتی و قشر دانشگاهی مثل ضعف علمی و اخلاقی قشر دانشگاهی و وجود ادعای کاذب و انحصارطلبی، تنگنظری و حسادت‌ها به صاحبان کسب و کار و کارآفرینان، عدم انتقادپذیری، زیرآب زنی و تخریب شخصیتی صاحبان کسب و کار، برخورد نامناسب کارکنان و مسئولین با ارباب رجوع، بی اهمیت جلوه دادن و تحقیر صاحبان ایده از سوی دولتی‌ها، رابطه‌مداری، پارتی‌بازی و باندبازی در ادارات در فرایندهای اخذ مجوز، تسهیلات، زمین و فضای مورد نیاز، برندفروشی، توجه به مسائل دینی و اعتقادی به عنوان ملاک اصلی جذب نیرو و عدم توجه به تخصص، دانش فنی و تجربه افراد عرصه را بر کارآفرینان و صاحبان کسب و کار تنگ‌تر کرده است. ضعف در نهادهای غیردولتی و تشکلهای تولیدکنندگان از نظر مدیریتی و دانش فنی و نبود ارتباط مولد و مؤثر بین اعضای این تشکلهای هم یکی دیگر از چالش‌های نهادی بود که مانعی بر پیشرفت و موفقیت کسب و کارها در زمینه‌های مختلف کشاورزی شهری می‌شود. این یافته‌ها با نتایج پژوهش‌های (حمیدی و یعقوبی، ۱۳۹۷، نادری و همکاران، ۱۳۹۶، امید و همکاران، ۱۳۹۵) و (Turnsek et al., 2020, Rezaee et al., 2018, Raghuvanshi et al., 2017, Castillo et al., 2013, Pourjavid et al., 2013) هم راستا می‌باشد.

در دسته‌ی دیگری از چالش‌ها، چالش‌های دانشی- آموزشی قرار دارند. بیشتر مصاحبه‌شوندگان تأکید داشتند که فضای کسب و کار کشاورزی در تمامی سطوح شامل صاحبان کسب و کار، کارشناسان و مسئولین دولتی، پشتیبان‌های تولید و حتی مراکز آموزش کشاورزی (دبیرستان، دانشگاه و مراکز آموزشی- ترویجی دستگاههای اجرایی) در سطح ضعیفی از دانش و اطلاعات نسبت به زمینه‌ی فعالیت خود هستند. صاحبان کسب و کار به خاطر ضعف دانش فنی و مدیریتی و جدی نگرفتن توصیه‌های متخصصان و کارشناسان و همچنین با سهل‌انگاری در کار و عدم توجه به نکات حساس تولید، ناگزیر به تحمل زیان‌های زیاد و بعضاً جبران ناپذیر می‌شوند. بخشی از ضعف دانشی و مهارتی تولیدکنندگان بر می‌گردد به

et al., 2017 و Pourjavid et al., 2013) هم راستا می‌باشد. چالش‌های مکانی - اقلیمی، مربوط به عدم دسترسی افراد به فضای مناسب (زمین یا سالن) از نظر قیمت و اجاره‌بها، مساحت و موقعیت (نزدیکی به شهر) و یا مربوط به محدودیت‌های خاص تولید در فضاهای درون شهری می‌باشد، از این نظر که ممکن است برخی از فعالیت‌های کشاورزی موجب اعتراض همسایه‌ها به خاطر ایجاد آلودگی، بوی نامطبوع، سروصدا و مسمومیت (بر اثر سمپاشی) و یا برخی فعالیت‌ها در فضای باز شهری مورد تخریب و سرقت قرار بگیرند. همچنین بسیاری از کسب و کارهای کشاورزی در شهر و پیرامون آن ممکن است به خاطر مشکل کمبود آب، نتوانند مجوز فعالیت بگیرند و حتی برخی مجوزشان ابطال گردد (مثل واحدهای پرورش ماهی)، یا اگر مجوز هم داشته باشند، به تسهیلات بانکی که داشتن پروانه آب از الزامات دریافت آن است، دسترسی نداشته باشند، بسیاری از کسب و کارهای کشاورزی هم به خاطر تغییرات ناگهانی آب و هوایی به ویژه در فصل بهار و خشکسالی‌های متوالی آسیب‌پذیر بوده و در معرض نابودی قرار می‌گیرند.

دسته‌ی دیگری از چالش‌ها، مربوط به چالش‌های نهادی- قانونی است که بخشی از این چالش‌ها به نوعی ناشی از چالش‌های اقتصادی و مکانی- اقلیمی است و برخی هم ناشی از مسائل دانشی- آموزشی افراد اعم از کارشناسان و مسئولین صاحبان کسب و کار می‌باشد. آنچه افراد مصاحبه‌شونده از آن به عنوان چالش نهادی- قانونی بیان کردند بیشتر مربوط به طولانی، پیچیده، طاقت‌فرسا و پرهزینه بودن فرایند اخذ مجوز فعالیت و وجود برخی قوانین و ضوابط غیرمرتبط و غیرمعقول در این فرایند بوده، آنها همچنین نسبت به عدم پاسخگویی و عدم مسئولیت‌پذیری کارشناسان و مسئولین و عدم اهمیت آنان به زمان و هزینه‌ی ارباب‌رجوعان و همچنین عدم هماهنگی ارگان‌های مرتبط در ارائه مجوز از جمله نظام مهندسی کشاورزی و منابع طبیعی، دامپزشکی، محیط زیست، منابع طبیعی، شهرداری، جهاد کشاورزی ابراز نارضایتی می‌کردند. علاوه بر این از نظر آنان ارتباط حمایتی مؤثری بین بخش دولتی و مراکز علمی و تحقیقی با صاحبان ایده و کسب و کار به ویژه از نظر فضا برای تولید و آموزش وجود ندارد.

ضعف آموزش‌های دانشگاهی کشاورزی که منتج به عدم کارایی فارغ‌التحصیلان کشاورزی و آماده نبودن آنها برای کسب و کار شده است. بخشی هم به خاطر ضعف در برگزاری برنامه‌های آموزشی- ترویجی سازمان‌ها از جمله جهاد کشاورزی و همچنین برخی پشتیبان‌های تولید غیرمغرب می‌باشد. یکی از معضلاتی که افراد مصاحبه‌شونده بسیار بر آن تأکید داشتند، ضعف دانش و به روز نبودن اطلاعات در بین کارشناسان و مسئولین دولتی از این جهت که شناختی نسبت به طرح‌های پیشنهادی مرتبط با زمینه‌ی شغلی‌شان ندارند و در نتیجه نسبت به پذیرش و دادن مجوز و تسهیلات به متقاضیان مقاومت می‌کنند. آنها ابراز تأسف داشتند از اینکه متولیان اصلی کشاورزی تا حد زیادی از ضعف در دانش فنی برخوردار بوده و سواد کافی ندارند که این خود مزید بر علت طولانی شدن فرایندهای اداری و قانونی اخذ مجوز و تسهیلات و در نتیجه شروع کسب و کارها شده است. با نتایج حاصل از پژوهش‌های (حمیدی و یعقوبی، ۱۳۹۷، امید و همکاران، ۱۳۹۵) و (Rezaee et al., 2018, Turnsek et al., 2020) و (Pourjavid et al., 2013 و Raghuvanshi et al., 2017) هم راستا می‌باشد.

دسته بعدی از چالش‌ها که تأثیر قابل توجهی بر میزان سوددهی و ریسک تولید در کسب و کارهای کشاورزی شهری دارد مربوط به تکنولوژی‌های تولید و عرضه محصولات کشاورزی است که خود آن به نوعی متأثر از چالش‌های اقتصادی، نهادی- قانونی، دانشی- آموزشی می‌باشد. انتخاب رویکردهای سنتی و خرد مقیاس بودن واحدهای تولید و نبود صنایع تبدیلی و تکمیلی محصولات کشاورزی در عصر تکنولوژی موجب کاهش قدرت رقابت تولیدکننده و به تدریج حذف آن از بازار خواهد شد. این یافته با نتایج پژوهش‌های (نادری و همکاران، ۱۳۹۶) و (Musa et al., 2020) و (Pourjavid et al., 2013) همسو می‌باشد.

در سطح دیگری از چالش‌ها، چالش‌های فرهنگی- اجتماعی است که به طور گسترده‌ای بر فرایند شکل‌گیری، توسعه، موفقیت و دوام کسب و کار تأثیر می‌گذارد. از نظر مصاحبه‌شوندگان وجود باورهای غلط اجتماعی و جو محدودکننده فرهنگی در سطح خانواده جامعه، همچنین وجود یک رویکرد جنسیتی و جو مقاومتی نسبت به توانمندی و کارآفرینی زنان در سطح خانواده و جامعه شرایطی را برای صاحبان ایده، کارآفرینان و صاحبان کسب و کارها ایجاد کرده است که اگر

فرد از نظر شخصیتی، فردی ضعیف، بدون عزت نفس و اعتماد به نفس باشد، از آینده‌ی کاری خود دلسرد شده و کار را شروع نکرده رها می‌کنند و یا به خاطر نداشتن گزینه‌های شغلی دیگری ناچاراً در سطح محدودی و فقط جهت گذران امورات زندگی به کسب و کار خود ادامه می‌دهند. گرچه موارد مذکور، هر یک به نوعی مسیر شکل‌گیری و توسعه را دچار چالش می‌کنند اما آنچه که بیش از هر عامل دیگری بر پیشرفت، موفقیت، سودآوری و دوام آن کسب و کار تأثیر می‌گذارد، مسئله‌ی دسترسی به بازار فروش محصولات تولید شده است. در واقع آنچه بر سرنوشت نهایی یک کسب و کار نقش تعیین کننده‌تری دارد، دسترسی به بازار اعم از داخلی و خارجی است، که خود متأثر از تمامی چالش‌های گفته شده در ارتباط با مسائل اقتصادی، مکانی- اقلیمی، نهادی- قانونی، دانشی- آموزشی، تکنولوژی و فرهنگی- اجتماعی است. این یافته‌ها با نتایج حاصل از پژوهش‌های (امیدی و همکاران، ۱۳۹۵) و (Raghuvanshi et al., 2017) هم راستا می‌باشد.

پیشنهادها

با توجه به نتایج تحقیق و چالش‌های شناسایی شده پیش روی توسعه‌ی کسب و کارهای کشاورزی شهری پیشنهاد می‌شود؛

- ۱- در جهت کمک به کسب و کارهای خرد و نوپای کشاورزی که توان مالی محدودی دارند، فرایند اعطای وام و اعتبارات، کوتاه و تسهیل شده و یکسری ضوابط کلی و غیرمرتبط با محصولات کشاورزی برداشته شود.
- ۲- با شناسایی ظرفیت‌های مکانی کشاورزی در داخل و پیرامون شهر و تهیه‌ی بانک اطلاعاتی زمین و فضاهای متعلق به سازمان‌های دولتی و مؤسسات خصوصی که امکان راه‌اندازی کسب و کارهای کشاورزی در آنها وجود دارد، نسبت به رفع چالش دسترسی به فضا (زمین یا سوله) گام برداشت.
- ۳- به منظور کاهش بروکراسی اداری و تسهیل و تسریع مراحل اعطای مجوز فعالیت کسب و کارهای کشاورزی که در آن مجموعه‌ای از سازمان‌ها و ادارات دخیل هستند، از فناوری- های جدید اطلاعات و ارتباطات بهره گرفته شود. این امر علاوه بر تسریع و بهبود خدمات اداری باعث مدیریت بهتر اطلاعات، بهبود ارتباطات و هماهنگی بین سازمان‌ها می‌شود.
- ۴- برنامه‌های آموزشی ضمن خدمت در جهت به روز رسانی اطلاعات مسئولین و کارشناسان دولتی در ارتباط با زمینه‌ی شغلی‌شان به طور مستمر و منظم برگزار شود. این امر باعث

این مطالعه برگرفته از نتایج رساله دکتری در دانشگاه زنجان می باشد. بدینوسیله مراتب تشکر و قدردانی از دانشگاه زنجان و صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوران کشور در حمایت از این پژوهش اعلام می شود.

منابع و مآخذ

۱. امید، ن.، محمدی پور، ر. و امیدی، م. (۱۳۹۵). شناسایی موانع توسعه کارآفرینی در میان دانش-آموختگان رشته های کشاورزی (مطالعه موردی: فارغ-التحصیلان دانشگاه های ایلام). *فصلنامه علمی-ترویجی فرهنگ/ایلام*، دوره ۱۷، ش ۵۲ و ۵۳، صص ۴۰-۵۰.
۲. حمیدی، ک. و یعقوبی، ج. (۱۳۹۵). شناسایی صلاحیت-های مورد نیاز مروجان کشاورزی شهری از دیدگاه کارشناسان ترویج سازمان جهاد کشاورزی استان زنجان. *فصلنامه پژوهش های ترویج و آموزش کشاورزی*، سال ۹، ش ۳، پیاپی ۳۵، صص ۳۴-۲۳.
۳. حمیدی، ک. و یعقوبی، ج. (۱۳۹۷). موانع توسعه کارآفرینی شهری از دیدگاه کارشناسان ترویج سازمان جهاد کشاورزی استان زنجان. *فصلنامه پژوهش های ترویج و آموزش کشاورزی*، سال ۱۱، ش ۳، پیاپی ۴۳، صص ۶۸-۵۹.
۴. حیدری چپانه، ل.، محمدی نژاد، ا.، زراعت کیش، ی. و مقدسی، ر. (۱۳۹۹). تأثیر توسعه کشاورزی بر ابعاد مختلف امنیت غذایی در کشورهای در حال توسعه. *فصلنامه پژوهش های ترویج و آموزش کشاورزی*، سال ۱۳، ش ۴، پیاپی ۵۲، صص ۲۹-۱۵.
۵. رنجبر، ه.، حق دوست، ع.، صلصالی، م.، خوشدل، ع.، سلیمانی، م. و بهرامی، ن. (۱۳۹۱). نمونه گیری در پژوهش های کیفی: راهنمایی برای شروع. *مجله علمی-پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی ارتش جمهوری اسلامی ایران*، سال ۱۰، ش ۳، شماره مسلسل ۳۹، صص ۲۵۰-۲۳۸.

تسریع روند بررسی طرح های کسب و کار پیشنهادی در اعطای مجوز و تسهیلات به کارآفرینان و صاحبان کسب و کارها می شود.

۵- به منظور بهبود دانش فنی، مدیریتی و تجاری کارآفرینان و صاحبان کسب و کارهای کشاورزی، افزایش قدرت رقابت آنان در بازار و کاهش ریسک کسب و کارشان، مجموعه ای از برنامه های آموزشی، خدمات مشاوره ای و حمایت های اطلاعاتی از سوی سازمان های مرتبط در نظر گرفته شود.

۶- از تشکلهای برای تقویت پیوند بین صاحبان کسب و کارها اعم از خرد، متوسط و بزرگ، تسهیم اطلاعات و تغییر رویکرد آنها از سنتی به فناوری های روز و در نتیجه افزایش قدرت بنگاه های کسب و کار کشاورزی در دسترسی به بازارهای داخلی و خارجی، سوددهی و بقای آنها حمایت شود. در رأس تشکلهای از افراد کاردان، مجرب و فعال به لحاظ فنی و مدیریتی استفاده شود.

۷- برگزاری آموزش های کارآفرینی کشاورزی شهری، برگزاری سمینارها، جشنواره ها، بازارچه های کارآفرینی و نمایشگاه های کار به منظور توسعه فرهنگ کارآفرینی کشاورزی شهری و آشنایی با فرصت های جدید کسب و کار در حوزه های کشاورزی شهری از دیگر اقدامات مهمی است که باید مورد توجه سازمان های دولتی و مراکز علمی، تحقیقاتی و فناوری قرار بگیرد.

۸- به منظور کاهش ریسک تولید و افزایش سوددهی سرمایه-گذاری ها در سطح محلی برای توسعه صنایع تبدیلی و تکمیلی محصولات کشاورزی و صنایع تولید مواد اولیه و تجهیزات مورد نیاز کسب و کارهای کشاورزی مورد توجه قرار گیرد.

۹- به منظور حمایت از تولیدکنندگان داخلی و تداوم حضور آنان در بازارهای داخلی و خارجی، ضمن جلوگیری از واردات بی رویه و قاچاقی، فرایند صادرات محصولات کشاورزی را به خاطر حساسیت بالای آن تسهیل و تسریع شده و با انحصارطلبی ها در این زمینه مقابله شود.

سیاسگزاری

- Metropolis of Oyo State, Nigeria. *International Journal of Agricultural Extension*, 5(3): 87-91.
16. Polling, B., Prados, M. J., Torquati, B. M., Giacchè, G., Recasens, X., Paffarini, C., Alfranca, O& Lorleberg, W. (2017). Business models in urban farming: A comparative analysis of case studies from Spain, Italy and Germany. *Moravian Geographical Reports*, 25(3), 166-180.
  17. Poulsen, M. N., McNab, P. R., Clayton, M. L., and Neff, R. A. (2015). A systematic review of urban agriculture and food security impacts in low-income countries. *Food Policy*, 55, 131-146.
  18. Pourjavid, S., Sadighi, H., & Shabanali, F. H. (2013). Analysis of Constrains Facing Urban Agriculture Development in Tehran, Iran. *International Journal of Agricultural Management and Development (IJAMAD)*, 3(1): 43-51.
  19. Raghuvanshi, J., Agrawal, R., & Ghosh, P. K. (2017). Analysis of barriers to women entrepreneurship: The DEMATEL approach. *The Journal of Entrepreneurship*, 26(2), 220-238.
  20. Rezaee, B., Angizan, S. D., & Hosseiny, D. (2018). Exploring the Barriers to the Development of Agricultural Businesses in technology Incubators: A case Study of Razi University Incubator, Iran. *International Journal of Agricultural Management and Development (IJAMAD)*, 8(1047-2019-3429), 193-199.
  21. Simopoulos, A. P. (2011). Healthy Agriculture, Healthy Nutrition, Healthy People. *World Rev Nutr Diet. Basel, Karger*, vol 102, pp 226-243.
  22. Specht, K., Weith, T., Swoboda, K., & Siebert, R. (2016). Socially acceptable urban agriculture businesses. *Agronomy for sustainable development*, 36(1), 17.
  23. Tindeche, C., Marcuta, A., and Marcuta, L. (2014). Importance of the agricultural sector as a branch of the national economy. *Scientific Papers: Management, Economic Engineering in Agriculture & Rural Development*, 14(4).
  24. Treem, J. W. and L. Browning (2017). *Grounded theory*. The International Encyclopedia of Organizational Communication: 1-14.
  25. Turnsek, M., Joly, A., Thorarinsdottir, R., & Junge, R. (2020). Challenges of Commercial Aquaponics in Europe: Beyond the Hype. *Water*, 12(1), 306.
  26. UN (2018). *World Urbanization Prospects: The 2018 Revision*. The Population Division of the United Nations Department of Economic and Social Affairs (UN DESA). Available at: <https://esa.un.org/unpd/wup/>
  ۶. سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان زنجان (۱۳۹۹). *سالنامه آماری استان زنجان سال ۱۳۹۸*، سازمان برنامه بودجه کشور.
  ۷. مرکز آمار ایران (۱۳۹۷). *نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۵*. دفتر ریاست، روابط عمومی و همکاری‌های بین الملل، تهران.
  ۸. نادری، ن.، نجف‌پور، ه.، یوسفی، ز. و شیرینی، ن. (۱۳۹۶). شناسایی موانع توسعه‌ی کسب و کارهای کارآفرینانه کشاورزی در شهرستان کرمانشاه. *مجله اقتصاد کشاورزی و توسعه*، شماره ۹۸، صص ۱۷۴-۱۵۷.
  9. Brewer, A. (2019). *Barriers and Incentives to Engaging with Aquaponics Systems: Empirical Evidence from São Carlos, Brazil*. Thesis for MSc, School for Environment and Sustainability, University of Michigan, available at: https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/2027.42/148828/1/Brewer_Alexandria_Thesis.pdf
  10. Castillo, S. R., Winkle, C. R., Krauss, S., Turkewitz, A., Silva, C., & Heinemann, E. S. (2013). Regulatory and other barriers to urban and peri-urban agriculture: A case study of urban planners and urban farmers from the greater Chicago metropolitan area. *Journal of Agriculture, Food Systems, and Community Development*, 3(3), 155-166.
  11. Corbin, J., & Cisneros-Puebla, C. A. (2007). To learn to think conceptually. *Historical Social Research/Historische Sozialforschung. Supplement*, 19, 80-92.
  12. Indraprahasta, G. S., and Agustina, I. (2016). Urban agriculture Activity and its potentials to eradicate urban poverty in Jakarta. *Tataloka*, 14(3), 186-200.
  13. Musa, S. F. P. D., Idris, P. S. R. P. H., & Basir, K. H. (2020). Exploring the Entrepreneurial Motivations and Barriers of Agripreneurs in Brunei Darussalam. In *Economics, Business, and Islamic Finance in ASEAN Economics Community* (pp. 31-56). IGI Global.
  14. Nzimande, P. (2013). Does Urban Agriculture Create Job Opportunities?, Available at: https://www.researchgate.net/publication/316472851_Does_Urban_Agriculture_Create_Job_Opportunities
  15. Oyegbami, A. and B. O. Lawal (2018). Gender Participation in Urban Agriculture in Ibadan